

**KUZEY KAFKASYALILARIN DOĞU ANADOLU'YA İSKAN EDİLMESİ VE ADAPTASYON
PROBLEMLERİYLE İLGİLİ BAZI BİLGİLER
(XIX. YÜZYIL İKİNCİ YARISI - XX. YÜZYIL BAŞLANGICI)**

Georgi Çoçiyev*

Bekir Koç**

**I-Kuzey Kafkasyalı Göçmenlerin Doğu Anadolu'ya İskan Edilme
Sürecinde Bölgenin Sosyo-Politik Durumu**

Kuzey Kafkasyalı muhacirlerin (ya da toplu adıyla Çerkeslerin¹) Doğu Anadolu'ya² yaptıkları göçler, Osmanlı Devleti'nin genel iskan politikasının özünü yansıtmakla birlikte, Doğu vilayetlerinin demografik ve sosyo-ekonomik yapısından kaynaklanan bazı farklılıklar da sergiliyordu. Şöyle ki, Doğu Anadolu'nun en önemli özelliklerinden biri, XIX. yüzyılın ikinci yarısında sayıları 2.5 milyon civarında olan nüfusunun oldukça yüksek bir etnik-dinsel heterojenliğe sahip olmasıydı. Söz konusu bölgede, daha çok kuzey ve batı kesimindeki şehirlerde gözle görülür bir üstünlük sağlayan Türkler, çoğunlukla aşiret ve mahallî gruplara ayrılan Kürtler, bazı kazalardaki istisnalar dışında hiçbir yerde üstünlük teşkil etmeyen Ermeniler ve güneyde yoğunlaşan Araplar ve Süryaniler vardı³.

Doğu Anadolu'daki durumun her yönüne damgasını vurmuş olan diğer bir özellik, merkezî yönetimin bu bölgedeki denetim eksikliğiydi. Var olan denetim alanı, daha çok şehirler ve onlara yakın köyler ile askeri birliklerin yerleştirildiği Rusya veya İran'a hemhudut olan bazı yerlerle sınırlıydı. Bölgedeki etkilerini artırmak amacıyla sık sık birbirleriyle büyük rekabet içinde olan bazı göçebe ve yarı göçebe aşiretler, var olan bu sınırlı denetimi suiistimal eden grupların en başında yer alıyorlardı. Yeterli maddî ve insanî kaynağa sahip olmayan devlet, bölgedeki toplulukların merkeze bağlılıklarını devam ettirmek için genellikle rekabetsizliklere ve asayışizliklere göz yumuyor, çoğu kere de bölgede en fazla etkili olan aşiretlerle uzlaşma yolları arıyordu⁴.

* Kuzey Osetya Devlet Üniversitesi (Rusya Fed.), Uluslararası İlişkiler Fakültesi, Türkoloji Bölümü

** Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü

¹ Metinde geçen "Çerkes" terimi, Ortadođu ülkelerinde kökleşmiş geleneğe uygun olarak ve anlatım kolaylığı amacıyla Kuzey Kafkasyalı bütün etnik grupları tanımlamak için kullanılmıştır.

² Bahsedilen bölge XIX. yüzyılın ortalarında Erzurum, Harput, Diyarbakır vilayetlerini ve Halep vilayetinin kuzey kısımlarını kapsıyordu. Erzurum vilayetinden 1870'li yılların sonunda Van vilayeti, bu sonuncudan ise 1880'li yılların sonunda Bitlis vilayeti ayrıldı. 1923 yılında Cumhuriyet ilan edildikten sonra söz konusu saha, halen 23 ili kapsayan, ülkenin iki büyük coğrafi bölgesi -Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu- haline geldi. Makalede anılan şehirlerden bazılarının adları Cumhuriyet döneminde değiştirdi. Nitekim, Harput - Elazığ, Diyarbakır - Diyarbakır, Hısn-ı Mansur - Adıyaman, Dersim - Tunceli adını aldı.

³ Daha fazla bilgi için bkz.: *British Documents on Ottoman Armenians(BDOA)*, ed. B. N. Şimşir, Ankara 1983-1990, vol. I, s. 54-61; *a.g.e.*, vol. II, s. 126-135; *British Documents on Foreign Affairs(BDFA) Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, gen. eds. K. Bourne and D. C. Watt, part I, series "B", University Publications of America 1984-1985, vol. XIX, s. 80-116; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris 1892, vol. I, s. XVI- XVII.

⁴ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz.: *BDFA*, vol. XIX, s. 82, 106-110; *BDOA*, vol. II, s. 31; "Turkey", London 1880, no: 4, s. 17-20, 24; *a.g.d.*, 1896, no: 6, s. 322-323, 368-370; S. Duguid, *The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia*, "Middle Eastern Studies", London 1973, vol. IX, s. 144-145; G. Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 94-95.

XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Doğu Anadolu'daki düzen bozukluklarına Ermeni birliklerin faaliyetleri de eklenmişti. Mağdur edildikleri iddiasıyla yer yer silahlı eylemlere girişen bu gruplar, Ermeni halkının ve Avrupa devletlerinin desteğini de alarak; "tarihi Ermenistan" sınırları içinde özerk veya bağımsız bir devlet kurma çalışması başlatmışlar ve Babıali ile ciddi bir çatışma sürecine girmişlerdi⁵.

Bölgenin ekonomik durumuna gelince, XIX. yüzyılın ortalarında burada önemli ölçüde işlenmemiş verimli arazi olmasına karşın, sosyo-politik şartların olumsuzluğu olağan iktisadî hayatın gerilemesine neden olmuş ve özellikle Hıristiyan nüfusun yurtdışına veya imparatorluğun daha tehlikesiz bölgelerine göç etmelerine zemin hazırlamıştı. Nitekim, 1870'li yılların sonuna doğru Erzurum vilayetinin kuzeyinde yaşayan Rumların hemen tamamı Rusya'ya göç etmiş, bu göç sürecine Ermeniler ve Süryanîler de katılmışlardı⁶.

Bölgede merkezin bir türlü denetim altına alamadığı aşiretler ve göçebe grupların varlığı, yerleşik tarım nüfusunun azlığı, gayr-i Müslim unsurların önemli boyutlarda oluşu ve dış desteklerin de etkisiyle aralarında milliyetçilik duygularının hızla uygulamaya konulmaya başlanması, Rusya ile olası bir anlaşmazlıkta savaşma kabiliyetine sahip ve devlete bağlı insanların sayısının artırılması zorunluluğu gibi etkenler; Babıali'nin ilgisini Rus-Kafkas savaşının son safhalarından itibaren yığınsal surette Osmanlı topraklarına iltica etmeye başlayan Kuzey Kafkasyalı halklara yöneltmesine neden oluyordu.

II-Kuzey Kafkasyalı Göçmenlerin Doğu Anadolu'ya İskan Edilme Süreci

a-1864 Yılına Kadar Olan Göçler

Kuzey Kafkasyalıların Doğu Anadolu'ya yönlendirilmeleri konusundaki ilk teşebbüsler 1850'li yılların sonu ile 1860'lı yılların başında ortaya çıktı. Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Çerkes göçlerinin ilk dalgası da aynı dönemde başladı. 1858 yılından itibaren deniz yoluyla Kuzeybatı Kafkasya'dan İstanbul'a ve Karadeniz'deki Osmanlı limanlarına gelen on binlerce Çerkes iskan edilmek üzere Balkanlara, Batı ve Orta Anadolu'ya gönderildiler. Osmanlı Devleti, göçmenlerin sosyo-politik ve doğal olanakların daha elverişli olduğu bölgelere gitme isteklerini göz ardı etmeden⁷, onları ülkenin batı ve merkezî bölgelerine yönlendirerek, hem bu bölgelerdeki sosyal ve siyasî problemlerin çözümüne katkıda bulunmalarını istiyor, hem de Rusya'nın Kuzey Kafkasyalı muhacirleri Rus sınırlarına yerleştirilmemesi konusundaki uyarılarını dikkate almış oluyordu⁸. Kuzey Kafkasyalıların doğu bölgelerine yönlendirilememesindeki asıl neden ise, buradaki halkın son derece fakir olması ve geniş kapsamlı bir iskan tasarısını gerçekleştirmeye olanak sağlayacak maddi imkanlardan yoksun bulunması idi⁹. Bu nedenlerle, söz konusu dönemde Osmanlı topraklarına göç eden Kuzey Kafkasyalıların yalnızca küçük bir kısmı Anadolu'nun doğusuna yerleştirilebilmişti. Bu insanların hemen tamamı Kuzey Kafkasya'nın doğu ve merkez illerinden -Dağıstan, Çeçenistan, Osetya ve Kabarda'dan- karayoluyla Transkafkasya'yı geçerek Erzurum vilayetine gelenlerdi. Nitekim, 1860 yılının Nisan ayında Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeydoğu sınırına doğru yola çıkan ve bu kategorideki en kalabalık

⁵ S. Duguid, *a.g.e.*, s. 145-150; M. S. Anderson, *The Eastern Question (1774-1923)*, New York 1966, s. 253-259.

⁶ C. Issawi, *The Economic History of Turkey (1800-1914)*, Chicago 1980, s. 13, 16; *BDFa*, vol. XIX, s. 85, 102; "Turkey", 1896, no: 6, s. 195.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA), İstanbul, Sadaret Mektubi Kalemi, Umum Vilayat, no: 417/66.

⁸ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi, Umum Vilayat, no: 542/19.

⁹ Örneğin 1860 yılının ilkbaharında Kars Sancak Meclisi, yerli halkın Kafkasyalı göçmenlere yardım edecek durumda olmadığını beyan etmişti. Bkz.: BOA, Sadaret Mektubi Kalemi, Umum Vilayat, no: 400/66.

göçmen grubunu oluşturan 3.000 Kuzey Kafkasyalı ailenin büyük bir bölümü sonraki yıllarda Erzurum vilayetine iskan edildi. Bunların çoğunluğu Kars sancağının merkez kazasında bulunan Sarıkamış havalisine -Soğanlı'nın doğu yamaçlarına,- daha önceki yıllarda Ermeni ve Rumların terk ettikleri topraklara oldukça toplu bir şekilde yerleştirildiler ve burada 20 civarında köy kurdular¹⁰. Öyle gözüküyor ki Sarıkamış yöresi, bu yıllarda Kuzeydoğu ve Merkezî Kafkasyalı göçmenler için hem daha çok sayıda soydaşlarını barındırması hem de dağlık ve ormanlık toprak yapısının Kafkasya'dakine benzemesi nedeniyle önemli ölçüde cazibe kazanmıştı. Örneğin bazı Çeçen ve Oset grupların 1861-1863 yıllarında Orta Anadolu'daki ilk iskan yerlerini bırakıp, Osmanlı makamlarının izniyle buralara göç etmeleri bunu kanıtlar niteliktedir¹¹. Var olan bilgilere göre 1860'lı yılların başlarında Sarıkamış'a yerleşen Kuzey Kafkasyalıların toplam sayısı 6-8.000 kişi dolayında tahmin edilebilir¹². Ayrıca Kuzey Kafkasyalı muhacirler, söz konusu süre boyunca çok daha az miktarlarda olmakla beraber Kars sancağının diğer yerlerine¹³, komşu Çıldır (Ardahan) sancağına¹⁴ ve Erzurum vilayetinin merkez kısmındaki Tercan, Tekman ve Hınıs kazalarına¹⁵ da yerleştirilmişlerdi. Buna karşılık bölgeye gelen göçmenlerden bazılarının buldukları koşulları beğenmeyerek ve sınır güvenliğinin görece gevşek oluşundan da faydalanarak aynı yıllarda Kafkasya'ya geri dönmeleri de iyice bilinen bir olguydu¹⁶.

Öte yandan Osmanlı Muhacirin Komisyonu, Karadeniz limanlarına indirildikten sonra sayıları fazla olduğu için yıllarca Trabzon, Samsun ve Sivas gibi yerlerde geçici olarak tutulan Çerkes muhacirlerden bir bölümünün Diyarbakir vilayetine ve Halep vilayetinin Urfa sancağına gönderileceğini 1861-1862 yıllarında defalarca duyurmuşsa da, bu yöndeki çabalar istenilen sonucu vermemişti. Bu yıllarda buralarda sadece birkaç dağlık Adıge yerleşimi kurulabilmiş, ancak belli bir zaman geçtikten sonra bu muhacirlerin çoğunluğu da - muhtemelen göçebe aşiretlerin baskıları yüzünden- İmparatorluğun diğer bölgelerine göç etmişlerdi¹⁷. Bunun dışında 1861-1862 yılları arasında Adıgelerin Doğu Anadolu'nun batı periferisindeki Harput vilayetinin Hısn-ı Mansur ve Malatya sancaklarına seyrek bir şekilde yerleşmeye başladıkları da görüldü¹⁸.

b-1864 “Büyük Sürgünü”nde ve Sonrasında Yapılan Göçler

Rusların 1864 yılında Kuzeybatı Kafkasya'yı nihai istilasının ardından Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na kitlesel bir şekilde akın etmeleri sürecinde, Doğu Anadolu'da hiçbir önemli iskan faaliyetinin gerçekleştirilmemesi ilginçtir. Babıali, 1864 yılının Mayıs

¹⁰ *Arhiv vneshney politiki Rossii* (Rusya dış siyaseti arşivi), Glavniy arhiv, 1-9, 1857 god, opis 8, delo 30, list 32-36; BOA, Sadaret Mektubi Kalemi, Umum Vilayat, no: 542/19.

¹¹ B. Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1993, s. 91; S. Kazmaz, *Sarıkamış'ta Köy Gezileri*, Ankara 1995, s. 28-29, 267.

¹² 1876 yılında Sarıkamış'ta bulunan Britanyalı askeri istihbarat subayının iddialarına göre o dönemde burada, olası bir savaşta Osmanlı ordusuna katılabilecek 2.000 atlı gönüllüye sahip 1.005 Kuzey Kafkasyalı aile yaşıyordu. Bkz.: F. Burnaby, *On Horseback through Asia Minor*, London 1878, s. 324. Bir Rus yazarın yaklaşık aynı zamana ait bilgilerine göre ise, buradaki Kuzey Kafkasyalıların yetişkin erkek nüfusu 2.000 civarındaydı. Bkz.: P. F. Stepanov, Zаметка о Карсской области (Kars eyaleti üzerine bir not), “*Известия kavkazskogo otdela imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva*” (“İmparatorluk Rus Coğrafya Kurumu Kafkasya Bölümünün Havadisleri”), Tiflis 1881, cilt VII, no: 1, s. 181-182.

¹³ BOA, Cevdet, Dahiliye, no: 6831.

¹⁴ BDOA, vol. I, s. 57.

¹⁵ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi, Umum Vilayat, no: 484/71, 525/98, 542/19.

¹⁶ İ. Kanukov, Gortsı-pereselentsi (Muhacir dağlılar), “*Sbornik svedeniy o kavkazskih gortsah*” (Kafkasya dağlıları üzerine bilgiler topluluğu), Tiflis 1876, cilt IX, s. 84-103.

¹⁷ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi, Umum Vilayat, no: 522/18, 540/63, 552/57, 556/34.

¹⁸ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi, Umum Vilayat, no: 550/51.

ayında İngiltere ve Fransa büyükelçilerinin sunduğu ve bu devletlerin malî desteğini de öngören- göçmenleri Anadolu'nun kuzeydoğusuna Erzurum ile Karadeniz arasındaki dağlık sahaya toplu bir halde yerleştirme- önerisini fazla tereddüt etmeden reddetti ve Karadeniz'in çeşitli limanlarına gelen yüz binlerce Kuzey Kafkasyalıyı daha önceki yıllarda yaptığı gibi (ve aynı nedenlerle) Balkanlara, Batı ve Orta Anadolu vilayetlerine dağıtmayı tercih etti¹⁹. Sadece Adıgelerin bir kolu olan Şapsıglardan küçük bir grup Van Gölü'nün kuzeybatı kıyılarına -Van sancağının Adilcevaz kazasına ve Muş sancağının Ahlat kazasına- gönderildiler ve burada birkaç köy kurdular²⁰.

Buna karşılık 1865 yılında Babıali, Osmanlı topraklarına karayoluyla gelen yaklaşık 5-6.000 Çeçen ailenin (bazı çağdaş gözlemcilere göre 40.000 kadar kişinin)²¹ çoğunluğunu ilk başta topluca Rusya sınırında bulunan Kars ve Çıldır sancaklarına yerleştirmek istedi. Ancak Rus yönetiminin protestosu üzerine bu muhacirlerin en azından yarısını güneye naklederek; 1866-1867 yıllarında kendileri için Halep vilayetinin Arap kısmında kurulmuş olan Re'sül'-Ayn'a ve komşu Diyarbekir vilayetinin değişik bölümlerine yerleştirmek zorunda kaldı, geriye kalan kısmını ise Orta Anadolu'ya -Sivas vilayetine- gönderdi²².

Çeçenlerin yerleştirilme işlemi bittikten sonra geçen on yıldan fazla bir süre içinde, Kuzey Kafkasyalıları Doğu Anadolu'ya iskan etmeye yönelik ciddi bir teşebbüse rastlanılmamaktadır. Bu durum temelde Rusya'nın tavrı ile ilgili idi. Zira Rusya bu tarihlerde bir yandan Transkafkasya üzerinden Osmanlı Devleti'ne yapılan muhaceret akımını durdurmak için büyük çaba sarfetmiş öte yandan da 1867 yılında Erzincan-Tokat-Amasya-Samsun hattının doğusuna yeni Kafkasyalı göçmenleri yerleştirmeme koşulunu Osmanlı yönetimine kabul ettirmişti. Bu gelişme aslında bütün Kuzeydoğu Anadolu'nun kolonizasyon amaçlı kullanımını kendiliğinden imkansız kılmıştı²³.

c-1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonrasındaki Göçler

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının daha ilk aşamasında Kars ve Çıldır sancaklarını da içine alan Erzurum vilayetinin kuzeydoğu kısmı -1860'lı yılların başlarında Sarıkamış ve komşu ilçelerde Kuzey Kafkasyalı muhacirlerin kurduğu köylerin tamamı- Rus birliklerince ele geçirilmişti. Savaşa son veren Berlin Anlaşması gereğince adı geçen bölgenin Rus sınırlarına katılmasıyla -bölgedeki şiddet olaylarının artması sonucu- imparatorluğun iç bölgelerine Müslüman göçleri başladı. İlhak ettiği topraklarda Slav ve Ortodoks unsurları çoğaltmak niyetinde olan Rusya, söz konusu kitlesel göçleri engellemediği gibi, Müslümanlara göç ettikleri takdirde taşınmaz mallarını gerçek fiyatlarıyla satın alınacağını

¹⁹ C. Tutum, 1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler, *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara 1993, s. 28-32; "Journal de Constantinople", 06. 07. 1864.

²⁰ BOA, İrade, Meclis-i Vala, no: 25785; Z. Atılğan, Muş, Bitlis ve Bingöl İllerindeki Kuzey Kafkasyalı Muhacirler, "Birleşik Kafkasya", İstanbul 1965, no: 5, s. 51.

²¹ BDOA, vol. I, s. 304; B. Habiçoğlu, a.g.e., s. 86; A. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, 1997, s. 101, 147; P. A. Andrews, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden 1989, s. 172. 1865 yılında gelen bütün muhacirler Osmanlı kaynaklarında Çeçen olarak adlandırılmasına karşın aralarında az sayıda da olsa İnguş, Kabardin, Oset gibi başka Kuzeydoğu ve Orta Kafkasya halklarının temsilcileri de vardı. Bkz.: G. A. Dzagurov, *Pereseleniye gortsev v Turtsiyu. Materiali po istorii gorskih narodov* (Dağlıların Türkiye'ye göçü. Dağlı halklarının tarihine dair materyaller), Rostov-na-Donu 1925.

²² BOA, İrade, Meclis-i Mahsus, no: 1264; a.g.a., İrade, Dahiliye, no: 37731, 38018.

²³ Rus tarafının sözkonusu mutabakatı 1867 yılında Abhazya kıyısından Osmanlı limanlarına doğru yola çıkmak üzere bekleyen yaklaşık 4.000 Abaza aileye göç izni verilmesi meselesi ile ilgili görmesi, Babıali'nin artık Batı Kafkasya'dan deniz yoluyla gelecek olan muhacirleri de daha aktif bir şekilde Rus sınırına yakın doğu illerine yerleştirmeye başlamak istediğini ve bundan Petersburg'daki makamların haberdar ve oldukça tedirgin olduğunu gösterir niteliktedir. Bkz.: BOA, İrade, Meclis-i Mahsus, no: 1408.

söyleyerek onları teşvik de etti²⁴. Rusya idarî sistemi içinde Kars eyaleti ('oblast') olarak yapılandırılan eski Kars ve Çıldır sancaklarını resmi Rus verilerine göre 80.000'den fazla Müslüman terk etmişti²⁵. Bu nüfus içindeki Kuzey Kafkasyalıların sayısı ile ilgili kesin bilgi olmamasına rağmen, onların büyük bir çoğunluğunun göç ettiği rahatlıkla söylenebilir. Şöyle ki, 1890'lı yılların başında Rus makamları Kars 'oblast'ında 424 Oset, 199 Dağıstanlı ve 5 Adıge olmak üzere toplam 628 kişiden oluşan sadece dört Kuzey Kafkasyalı köyü tespit etmişlerdi²⁶. Kars Çerkeslerinin çok büyük bir kısmının göç kararı almasında geleneksel Rus düşmanlığının yanı sıra, çar yönetiminin onlara millî ve dinî kimliklerini ve nispeten bağımsız yaşam tarzlarını sürdürmelerine olanak tanımayacağı yönündeki kesin kanaatlerinin önemli bir rolü vardı²⁷.

Kuzeydoğu Anadolu muhacirleri dışında o yıllarda Babıali'nin kaybettiği Balkan vilayetlerinden çıkmak zorunda kalan ve Avrupa devletlerinin (özellikle Rusya'nın) talebiyle Hıristiyan halka baskı uyguladıkları iddiasıyla suçlanan -yaklaşık 200.000 Çerkes'in de aralarında bulunduğu- Müslüman göçmenler imparatorluğun çeşitli Asya vilayetlerine akın etmeye başladı²⁸. Kuzey Kafkasyalı göçmenlerin büyük çoğunluğu, daha önce oralara yerleşmiş olan yurttaşlarının varlığından dolayı, Batı ve Orta Anadolu'ya yerleşmek istiyorlardı. Babıali ise muhacirlerin büyük bir bölümünü o zamana kadar büyük göçmen grupların yerleşmediği vilayetlere yönlendirmek istiyordu. Bu çerçevede Doğu Anadolu'nun adı geniş kapsamlı iskan projelerinde tekrar geçmeye başladı ve bu amaçla girişilen boş toprak arayışları sonucunda 1878 yılında Diyarbakir ve Van vilayetlerinde 9.000 ailenin yaşamasına olanak sağlayacak alanlar tespit edildi²⁹.

Ne var ki Doğu Anadolu'nun nüfusunu arttırmaya yönelik tüm bu çabalar ve demografik faktörün önemi, imparatorluktaki Ermenilerin liderleri tarafından da iyice kavranmış olduğundan, Kuzey Kafkasyalıların bölgeye yerleştirilmesi meselesi bu tarihten itibaren yabancı çevrelerin de katıldığı sert tartışmalar ve spekülasyonlara neden olmaya başlamıştı. Daha 1876 yılının sonunda, "Doğu Sorunu"nun çözümü için yapılan uluslararası İstanbul Konferansı'nda Ermeni Gregoryan Kilisesi Patriği, temsilci devletlerin büyükelçilerinin nezinde Balkan Çerkeslerinin Anadolu'ya yerleştirilmesi planını protesto ederek bu göçün Ermenileri "Avrupa'daki evlerinden kovulmaları yüzünden hırçınlaşan Çerkeslerin kötü muamelelerine maruz bırakacağını" ["expose them to the maltreatment of Circassians smarting under their expulsion from their European homes"] dile getirmişti³⁰. Benzer uyarılar Avrupa devletleri liderlerine Berlin Kongresi sırasında da yapılmıştı. 1877-1878 savaşından sonra yapılan anlaşmalar Babıali'ye Balkanlardan göç ettirilmiş Çerkeslerin Doğu Anadolu'ya yerleştirilmesini açıkça yasaklamadığı halde büyük devletlerin çoğunluğu Kuzey Kafkasyalı muhacirlerin şimdiye kadar Hıristiyan halkla bir arada yaşamasının son derece olumsuz bir deneme arzettiğine dikkat çekerek, Osmanlı yönetiminin bu yöndeki çabalarını büyük bir kuşkuyla değerlendirmişlerdi. Babıali'nin, Balkan Çerkeslerinin 2.500 ailelik ilk büyük grubunu Diyarbakir vilayetine yönlendirme girişimi bu tartışma ve itirazlar arasında

²⁴ "Turkey", 1879, no: 10, s. 103-104.

²⁵ D. Bakradze, İstorično-etnograficheskiy ocherk Karsskoy oblasti (Kars Eyaleti hakkında tarihi-etnografik deneme), "İKOİRGO", Tiflis 1881, cilt VII, no: 1, s. 197.

²⁶ P. Helmitskiy, *Karsskaya oblast. Voenno-statisticheskiy i geograficheskiy obzor* (Kars Eyaleti. Askerî-istatistik ve coğrafi tasvir), Tiflis 1893, kısım II, fasikül 2, s. 36-37; a.g.e., kısım II, fasikül 3, s. 61-90.

²⁷ S. Kazmaz, a.g.e., s. 33; P. F. Stepanov, a.g.e., s. 181.

²⁸ M. Pinson, Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War, "Etudes Balkaniques", Sofia 1972, no: 3, s. 75.

²⁹ N. İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1994, s. 164, 206.

³⁰ "Turkey", 1877, no: 2, s. 34.

başarısızlığa uğramıştı. 1879 Ocağı'nda Diyarbekir Ermeni piskoposunun ve diğer yerli Hıristiyan toplulukların liderlerinin İstanbul'daki başlıca Avrupa büyükelçiliklerine, bu projenin gerçekleşmesine engel olmaları istemiyle çektikleri telgraflar kısa zamanda sonuç verdi³¹ ve Babıali bundan sonra hem doğu vilayetlerindeki tansiyonu yükseltmemek hem de Avrupa devletleriyle ilişkileri bozmamak için Balkan muhacirlerinin buraya yerleştirilmesi fikrinden fiilen vazgeçti. Balkanlardan gelen Çerkeslerin (Adıgelerin) sadece çok küçük bir kısmı Halep vilayetinin Urfa sancağına yerleştirilebildi³².

Böylece Doğu Anadolu'ya yerleştirilmesi düşünülen Kuzey Kafkasyalılarından Babıali'nin elinde esas itibarıyla sadece Kars ve Çıldır sancaklarını terk eden göçmenler kalıyordu. Savaştan önce yerli Hıristiyan halkla aralarında genellikle toleranslı ilişkilerin kurulduğunu gözönüne alan büyük devletler de Babıali'nin bu isteğini anlayışla karşılıyorlardı. Söz konusu plana ciddi muhalefet yalnızca Ermenilerin temsilcilerinden geldi. Nitekim Kuzeydoğu Anadolu'dan Van vilayetine gönderilmek istenen yaklaşık 4.000 Müslüman ailenin bölgeye yönlendirilmesine büyük tepki gösteren Ermeni Patriği, 1879 Haziranı'nda İngiltere Büyükelçisi Henry Layard'a yazdığı mektupta, bu grubun "düzen ve kalkınmanın düşmanlarından başka bir şey olmayan Rumeli muhacirleri"nden ["ces émigrés de Roumélie sont rien moins qu'ennemis de l'ordre et du progrès"] oluştuğunu iddia ederek, bu iskanın engellenmesini istedi. Fakat İngiliz diplomatlar tarafından yapılan araştırma, sözkonusu göçmenlerin tamamının Kars'tan geldiklerini doğruladığı için Layard patriğin talebini reddederek, kendisine "Müslüman dahi olsalar, Kürtlere karşı set çekebilecek sakin ve çalışkan insanların... yerleşmelerine neden itiraz ettiğine" ["on what ground did he object to the settlement... of quiet and industrious people, although Mussulmans, who would be a check upon the Kurds"] akıl erdiremediğini ayrıca ifade etmişti. Foreign Office'e ilettiği raporunda ise Layard, Ermenilerin Çerkesler konusundaki hassasiyetinin temelinde "Ermeni konusu"nu uluslararası gündemde tutma çabalarının yattığını dile getirmişti³³

1879 yılının ortalarından itibaren Van vilayetinin Muş, Bitlis ve Van sancaklarına göç etmeye başlayan Kars muhacirlerinin sayısı sonuçta 1.200 aileye indirilmişse de³⁴, iskan edilecek nüfustaki bu azalmanın Ermeni itirazlarıyla ilgisi olmayıp, buralara daha büyük insan kitlesini kısa sürede yerleştirilemeyeceğini anlayan Osmanlı makamlarının tavrıyla ilgili bir husustu. Kaynaklarda bu muhacirlerin etnik yapıları hakkında kesin bilgi bulunmamasına rağmen, onların çok önemli bir bölümünün Kuzey Kafkasyalılarından oluştuğu muhakkaktır. Bu dönemde Çerkeslerin Malazgirt, Bulanık, Varto, Ahlat, Adilcevaz ve Van kazalarını içeren oldukça geniş bir alanda kurdukları yaklaşık 20 köy³⁵, Ermeni nüfusun en yoğun olduğu yerlere³⁶ dağıtılmıştı. Bununla beraber devletin neredeyse hiç kullanılmamış tarımsal potansiyele sahip olan bu bölgedeki ekonomik canlılığı artırmak niyetinde olduğuna da kuşku yoktur³⁷.

Öte yandan devletin ilk planının aksine 1870'li yılların sonu - 1880'li yılların başında Kars'ı terk eden Kuzey Kafkasyalıların hepsinin Doğu Anadolu'nun içlerine gönderilmediği görülür. Onların yaklaşık yarısı, devletin onayıyla ya da kendi inisiyatifleriyle Orta

³¹ N. İpek, *a.g.e.*, s. 206; *BDOA*, vol. I, s. 304-307.

³² H. C. Barkley, *A Ride through Asia Minor and Armenia*, London 1891, s. 243, 246.

³³ "Turkey", 1879, no: 10, s. 99-100, 119; *Rumeli'den Türk Göçleri. Belgeler*, haz. B. N. Şimşir, Ankara 1989, cilt II, s. 330-331, 356.

³⁴ "Turkey", 1880, no: 4, s. 27.

³⁵ H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, London 1901, vol. II, s. 340.

³⁶ Resmî verilere göre 1868 yılında bahsedilen altı kazada toplam 72.600 Hıristiyan ve 51.200 Müslüman yaşıyordu (*BDOA*, vol. I, s. 55, 60).

³⁷ *BDOA*, vol. I, s. 55; C. Issawi, *a.g.e.*, s. 9.

Anadolu'ya -başlıca olarak kendi yurttaşlarının çok önceden yerleştikleri Sivas vilayetine- göç ettiler³⁸.

1877-1878 savaşıyla birlikte ortaya çıkan muhaceretten sonra Kuzey Kafkasyalı grupların Doğu Anadolu'ya akınları büyük ölçüde azalmıştır. Babıali, 1880'li yılların sonundan itibaren dışarıdan Müslüman göçlerini teşvik etmeyi adeta devlet politikası haline getirirse de³⁹, Kuzey Kafkasyalıları doğu vilayetlerine yerleştirme konusunda dikkate değer bir faaliyet gerçekleştirememiştir. Bu durum, Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan göçlerin genel azalması ile ilgili olduğu kadar, büyük devletlerin Çerkeslerin iskanına yönelik faaliyetleri yakından izlemeleriyle de ilgilidir. Nitekim 1888 yılında Babıali, İmparatorluğun kuzeydoğu sınırları üzerinden gelecek muhacirler için Erzurum, Van ve Diyarbakir vilayetlerinde boş olan 247.000 dönüm arazinin açılmasını öngören yeni bir tasarımı gündeme almıştı⁴⁰. Ancak bu plandan ciddi biçimde rahatsız olan Rusya, sınır bölgelerine az sayıdaki Çerkeslerin bile yerleştirilmesinin mümkün olmadığını hatırlatmakta gecikmediği gibi, sözkonusu kaydın kapsamını da artık keyfi olarak yalnız doğrudan doğruya sınıra bitişik sahalara değil, Doğu Anadolu'nun güney kısmı da dahil bölgenin neredeyse tamamına teşmil etti⁴¹. Muhacirler ve Ermeni halk arasında doğabilecek bir çekişmenin önlenmesinin zorunluluğunu gerekçe gösteren İngiltere de Doğu Anadolu'ya yeni Kuzey Kafkasyalıların yerleştirilmesinin kabul edilmez bir durum olacağını beyan edince⁴², olayın uluslararası bir boyut kazanmasından çekinen Babıali tasarımı konusundaki ısrarından vazgeçti.

Yine de devlet sonraki yıllarda da zaman zaman Çerkeslerin doğu vilayetlere iskanı konusunda geniş kapsamlı tasarımları gündeme getirmeye devam etti. Örneğin, 1892 yılında IV. Ordu Komutanlığı Babıali'ye, Kürt aşiretlerle Ermeni silahlı yasadışı grupların faaliyetleri yüzünden sürekli kargaşa içinde olan Harput vilayetinin Dersim sancağında bir takım tedbirlerin alınması için başvurmuş ve bölgeye ek askerî birliklerin yanı sıra asayişin sağlanmasına katkıda bulunmaları için sancağa on bin Kafkasyalı ve Balkanlı muhacirin yerleştirilmesini önermişti. Padişah'tan tam destek görmesine rağmen bu girişimden de sonuç alınamamıştı⁴³. 1894 yılı sonları - 1895 yılı başlarında ise Anadolu'nun güneydoğu ucunda bulunan İran'a sınırdaş Hakkari sancağına Kuzey Kafkasyalıların yerleştirilmesini içeren yeni bir teşebbüste bulunuldu. Babıali'nin Çerkesleri buraya çekmekteki başlıca amacı, 1890'lı yıllardan itibaren aşiretlerin baskısı yüzünden hızla yurtdışına göç eden Süryanîlerin [Assyrian Nestorians] yerine yeni yerleşik çiftçi unsuru bulma isteğiydi. Fakat İngiltere'nin Çerkes muhacirlerin Süryanîlere yönelik olası saldırılarının önlenmesi konusunda Babıali'ye yaptığı sert uyarısı üzerine bu tasarımdan da vazgeçildi⁴⁴.

ç-XX. Yüzyılın Başında Yapılan Göçler

Kuzey Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya yapılan muhaceret süreci XX. yüzyılın başlarında yine canlanma belirtilerini göstermişti. Bu dönemde Kuzey Kafkasyalıların yerleştiği başlıca bölge bundan bir süre önce Bitlis vilayetine bağlanan Muş sancağıdır. 1901 yılının Mart ayında söz konusu vilayet yönetimi, Babıali'ye 1.500-2.000 Müslüman ailenin Ermeni nüfusun yoğun olduğu Muş ovasına yerleştirilmesi halinde "Ermenî müfsidleri"nin

³⁸ *B DFA*, vol. VI, s. 373.

³⁹ Bkz.: K.H. Karpat, *Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu: Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskanı, Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara 1993, s. 74-76.

⁴⁰ N. İpek, *a.g.e.*, s. 206.

⁴¹ *BOA*, İrade, Meclis-i Mahsus, no: 4800; "*Turkey*", 1889, no: 1, s. 21.

⁴² "*Turkey*", 1889, no: 1, s. 21.

⁴³ N. İpek, *a.g.e.*, s. 158-159, 207.

⁴⁴ "*Turkey*", 1896, no: 6, s. 195-196, 210.

faaliyetlerinin etkisiz hale geleceğinden ve “bu havâlide... hâl-i tufûliyyetde bulunan zirâat ve ticâret ve kâffe-yi âsâr-ı medeniyetin esbâb-ı terakkîsi pey-der-pey îsâl-i kemâl edileceğinden” emin olduğunu belirterek buraya yeniden muhacir grupların gönderilmesini istemişti. Söz konusu teklif merkez tarafından olumlu karşılanmasına rağmen, gerek ekonomik sebepler gerekse muhacirlerin çekeceği aşırı yol güçlükleri göz önüne alınarak sadece Rusya'nın sınır bölgelerinden karayoluyla gelen muhacirlerle sınırlandırılmıştı⁴⁵. Buna uygun olarak XX. yüzyılın ilk on yılında -özellikle 1901-1905 yılları arasında- Dağıstan ve Çeçenistan'dan Muş sancağına küçük gruplarla 1.500'e yakın muhacir gelmişti. Dikkate değerdir ki içlerinden sadece küçük bir bölümü resmi makamların istediği gibi sancağın merkez kazasındaki Muş ovasına yerleştiler; geriye kalanlar ise daha önceden gelen yurttaşlarının oturduğu komşu Varto ve Bulanık kazalarına genellikle "eski" Kuzey Kafkasyalı köylerine yerleşmeyi tercih ettiler⁴⁶.

d-Doğu Anadolu'ya Yerleşen Kuzey Kafkasyalıların Sayısı

Çeşitli göçmen gruplarının gelişine dair eldeki mevcut kaynaklara göre bahsedilen süre boyunca Doğu Anadolu vilayetlerine yaklaşık 40-45.000 Kuzey Kafkasyalının yerleştirilmek üzere gönderildiği varsayılabilir. Gönderilenlerden önemli bir kısmının bölgenin sosyo-ekonomik, politik ve doğal şartlarına uyum sağlayamayıp, gelişlerinden hemen sonra ya da zamanla imparatorluğun daha batıdaki bölümlerine göç etmiş veya -çok nadir de olsa- Kafkasya'ya dönmüş olmaları da hesaba katılmalıdır.

Osmanlı demografik istatistiklerinde, bölgedeki Kuzey Kafkasyalı muhacir nüfusunun genel sayısı ve değişik idarî birimlere göre dağılımı konusunda kesin bir bilgi olmadığından; adı geçen süre boyunca Doğu Anadolu'ya sabit biçimde iskan edilen Çerkeslerle ilgili tahmini bir rakam telaffuz edebilmek için resmî olmayan kaynaklara başvurmak zorunluluğu vardır. Örneğin, Ermeni Patriği tarafından 1880 yılında İstanbul'daki Avrupa devletlerinin büyükelçilerine sunulan ve “Ermeni vilayetleri”ndeki nüfusun 1877-1878 savaşından önceki durumunu yansıtan belgeye göre, Erzurum vilayetinde (Van, Bitlis ve Muş dışında) 10.000, Harput vilayetinde 10.000 ve Diyarbakir vilayetinde 15.000 olmak üzere Doğu Anadolu'da toplam 35.000 Çerkes yaşıyordu. Van, Bitlis ve Muş sancakları ile Halep vilayetinin Anadolu kısmında ise Kuzey Kafkasyalı muhacirler kaydedilmemişti⁴⁷. V. Cuinet'nin 1880'li yılların sonu - 1890'lı yılların başlarında Küçük Asya'yla ilgili geniş istatistik-coğrafi tasvirler yaptığı eserinde sadece iki Doğu Anadolu vilayetindeki Çerkes nüfusa dair bilgiler bulunmaktadır. Buna göre: Diyarbakir vilayetinde 10.000 (bunlardan Diyarbakir sancağında 3.334, Ergani'de 3.354, Mardin'de 3.312), Van vilayetinde ise 500 Çerkes vardı⁴⁸. 1912 tarihini taşıyan bir başka Ermeni kaynağı ise, Erzurum vilayetinde 7.000 ve Bitlis vilayetinde (Muş sancağı dahil) 10.000 olmak üzere Doğu Anadolu'da sadece 17.000 Kuzey Kafkasyalıyı kaydetmişti. Bu bilgilere göre artık Van, Diyarbakir ve Harput vilayetlerinde Çerkes bulunmuyordusa da⁴⁹, bir miktar Kuzey Kafkasyalının o dönemde oralarda da hala yaşamakta olduğu muhakkaktır⁵⁰.

⁴⁵ Kafkasya ve Muhaceret Belgeleri, haz.'lar M. N. Aktaş ve M. Aksoy, “Kuzey Kafkasya”, İstanbul 1973-1976, no: 22-40, s. 59-67.

⁴⁶ A.g.d., s. 62-67, 81-83, 91-95; S. Murad, The Jihad of Said Shamil and Sultan Murad for the Liberation of the Caucasus, “Central Asian Survey”, London 1991, vol. X, no: 1-2, s. 182.

⁴⁷ BDOA, vol. II, s. 83.

⁴⁸ V. Cuinet, a.g.e., vol. II, s. 412, 636.

⁴⁹ La Question Armenienne devant la Conference de la Paix, Paris, n.d., annexe no: 1.

⁵⁰ Kuzey Kafkas kökenli gruplar Cumhuriyet döneminin büyük bir kısmı boyunca da önemli artış göstermeden bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdi. Nitekim, 1870'li yılların başlarında Ankara Kuzey Kafkasya Kültür

III-Kuzey Kafkasyalı Göçmenlerin Adaptasyon Problemleri

a-Çerkeslerin Bölgedeki Müslüman Gruplarla İlişkileri

Göçmenlerden yerli unsurlarla ilişkiler kurma ve bölgedeki yaşam şartlarına uyum sağlama konusunda en az sorunla karşılaşanlar, Kars ve Çıldır sancaklarında -onların ilhakına kadar- ve genel olarak Kuzeydoğu Anadolu'da yaşayanlardı. Bu durum temelde göçmenlerin genellikle boş ve terkedilmiş arazilere yerleştirilmeleriyle ilgili olduğu kadar, Babıali'nin sürekli Rus istilası tehdidi altında bulunan bu sınır bölgesinde kökenleri farklı olan Müslüman gruplar arasındaki ciddi çekişmelere izin vermemesi konusunda özel çabalarının da rolü vardı. Ayrıca, Müslüman halk içinde sosyo-kültürel açıdan Çerkeslere nispeten yakın olan yerleşik tarım unsurlarının göçebe aşiretlere kıyasla daha kalabalık olması, hatta bu unsurlardan bazılarının Çerkeslerden bir süre önce bölgeye dışarıdan (örneğin, Türkmenlerin ve Müslüman Gürcülerin bir bölümü gibi Transkafkasya'dan) göçmen olarak gelmiş olmaları, Kuzey Kafkasyalıların yerli toplumla kaynaşmasını kolaylaştıran bir başka önemli etkeni. Çerkeslerin bölgenin söz konusu kısmına yerleştirildikleri ilk zamanlarda komşularıyla aralarında bazı anlaşmazlıklar yaşansa da, bir süre sonra bunlar giderilmiş ve ilişkiler olumlu bir seyir takip etmişti. Çerkeslerle diğer toplulukların, özellikle Türkmen ve Gürcülerin birbirleriyle yaptıkları evliliklerin artması da bunu ispatlar nitelikteydi⁵¹.

Bazı göçebe ve yarı göçebe Kürt aşiretlerin diğer gruplar üzerinde uyguladığı baskıların hakim olduğu Doğu Anadolu'nun iç kısımlarındaki durum ise biraz farklıydı. Yeni gelen tebaalarının korunmasıyla yakından ilgilenen Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkasyalı muhacirleri saldırgan gruplardan korumak için önemli çabalar sarf etmiyor değildi⁵². Ancak göçmenlerin aşiretlerin fiilen "etki sahaları" olan yerlere yönlendirilmeleri ve herhangi bir sorunda Kürtlerden geri kalmayıp hatta onlardan önce silaha davranmaları, bu çatışmaların daha şiddetli bir seyir takip etmesine neden oluyordu⁵³.

Kuzey Kafkasyalıların yerli topluluklarla ilişkilerinde, 1893 yılı sonlarında Osetlerin ikamet ettiği Muş sancağına bağlı Simo köyü sakinlerinin Sipkanlı aşiretine mensup Kürtlerle olan anlaşmazlığı örnek verilebilir. Bu anlaşmazlık, Osetlerin adı geçen aşirete rağmen yakındaki Lapbudak (Hamzaşeyh) köyünden göç etme kararı veren Ermenileri para karşılığında Rusya sınırına kadar götürme anlaşması yapmalarıyla başlamıştı. Ermenileri yağmalamayı düşünen aşiret mensupları yolda kafilere saldırmış, ancak verdikleri sözden dönmeyen Kuzey Kafkasyalılar, birkaç saldırganı öldürerek bu saldırıyı durdurmuş ve himayelerindeki insanları sınıra kadar götürmüşlerdi. Kürtler buna karşılık olarak Simo köyüne büyük kuvvetlerle saldırı düzenlemiş ve birkaç gün süren şiddetli çarpışmalarda, çoğunluğu aşiret üyesi olan 20'den fazla kişi can vermişti⁵⁴. Kuzey Kafkasyalıların söz konusu olaydaki amacının "yaşam alanlarını" Ermenilerin bıraktığı topraklarda genişletmek

Derneği'nce yapılan bir araştırmaya göre Kars, Muş, Mardin, Bitlis, Erzurum ve Gaziantep gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinde 17.800 kadar Çerkes yaşıyordu; bunun dışında sayısı belli olmayan Kuzey Kafkasyalılar daha en azından üç doğu ilinde -Bingöl, Malatya ve Adıyaman'da- de vardı. Bkz.: İ. Aydemir, Türkiye Çerkesleri, "Kafkasya", Ankara 1975, no: 47, s. 39-48. Bu durum, ancak Türkiye genelinde kentleşme ve iç göç süreçlerinin yoğunlaştığı XX. yüzyılın son çeyreğinde doğudaki Çerkes nüfusun hemen tamamının ülkenin daha hızlı gelişen batı ve merkezi kesimlerine (özellikle büyük şehirlere) göçmesiyle son bulmuştur.

⁵¹ W. G. Palgrave, The Turkomans and Other Tribes of the North-East Turkish Frontier, *Essays on Eastern Questions*, London 1872, s. 150, 155.

⁵² BOA, İrade, Meclis-i Vala, no: 24747.

⁵³ V. Cuinet, *a.g.e.*, vol. II, s. 491; H. F. B. Lynch, *a.g.e.*, s. 341; J. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, İstanbul 1998, s. 56.

⁵⁴ "Turkey", 1896, no: 6, s. 11-12.

olduğu tahmin edilebilir. Nitekim bahsedilen Lapbudak köyüne kısa zamanda Osetlerin yerleşmiş olması da bu tahminleri doğrular niteliktedir⁵⁵.

Osmanlı Devleti'nin başına buyruk Kürt derebeylerinin etkilerini sınırlandırmak ve yerel yönetimlerin etkinliğini arttırmak amacıyla sık sık Kuzey Kafkasyalıları yerel emniyet kurumlarında çalışmaya teşvik etmesi de, göçmenler ve aşiretler arasındaki anlaşmazlıkların şiddetlenmesine neden oluyordu. Diyarbakir'de bulunan İngiliz konsolosu H.Trotter'in söylediklerine bakılırsa, Kürtlerin Çerkes zaptiyelere nefreti o kadar büyüktü ki zaman zaman bu kinlerini devlet kontrolünün bulunmadığı ıssız yerlerde göstermekten çekinmiyorlardı. Nitekim Nusaybin'deki Osmanlı memurları 1879 yılında H.Trotter'a eşlik eden Çerkes koruma ekibini, Kürtler tarafından mutlaka öldürüleceklerini bildikleri için yakındaki dağlara yollamayı kesinlikle reddetmişlerdi⁵⁶.

Babialı bazı durumlarda ise, devletle rekabet halindeki aşiretlerin kontrolündeki yerlere yönetici olarak Kuzey Kafkasya asıllı görevlileri atamayı tercih ediyordu. Örneğin, Erzurum vilayetine bağlı Bayezit sancağının Eleşkirt kazasında geleneksel olarak buradaki Kürt aşiretin irsî reislerinin işgal edegeldikleri kaymakamlık makamının Çerkeslerden bir kadrolu memura verilmesi ve onun yörede hukuku ve düzeni sağlamaya yönelik teşebbüsleri çok geçmeden iki etnik grubun düşmanlığına neden olmuştu. 1876 yılının sonlarında söz konusu çekişme hem eski hem yeni kaymakamın hem de bazı akrabalarının ölümüyle sonuçlanan silahlı çatışmaya dönüşmüş, aşiretle Kafkasyalı muhacirler (muhtemelen komşu ilçe olan Sarıkamış'tan kendi yurttaşlarına yardım için gelmişlerdi) arasında çıkacak katliam ancak zamanında yetişen askeri birliklerin sayesinde önlenbilmişti⁵⁷.

Doğu Anadolu yaylasının geniş sahasına yayılan Kuzey Kafkasyalıların hepsi aşiretlerin saldırılarına karşılık verebilme açısından eşit olanaklara sahip değildi. Van Gölü'nün kuzey ve batı kısımlarına, özellikle Muş ve Bitlis sancaklarına nispeten toplu bir şekilde yerleştirilen Çerkeslerin yerli topluluklarla ilişkileri belli bir güç dengesine dayanıyordu, ancak bölgenin daha güney ve doğusunda yaşayan muhacirler, devletin kendilerine sağladığı "yaşam alanlarını" aşiretlerden korumak için çok daha büyük zorluklarla karşılaşıyorlardı. Kuzey Kafkasyalıların aleyhine gelişen rekabet sonucunda özellikle Diyarbakir, Ergani, Urfa ve Van sancaklarındaki muhacirler oraları zamanla terk etmek zorunda kalmışlardı⁵⁸.

Kuzey Kafkasyalılarla en sert çekişme içinde olanlar başlıca olarak göçebe ve yarı göçebe aşiretlerdi. Yukarıdaki örneklerden de anlaşılabilir gibi, bu çekişmenin temelinde bir yandan aşiretlerin göçmenleri kendilerine bağımlı bir hale sokmak istemeleri, diğer yandan da fiili bağımsızlıklarını devam ettirme emellerine karşı baştan beri rejime bağlı olan muhacirleri olası bir tehdit olarak görmeleri yatıyordu.

Ne var ki, Kuzey Kafkasyalı muhacirlerin bölgeye yerleştirilmesine aslında değişik yerleşik unsurlar da şu ya da bu ölçüde karşıydı. Bu karşı çıkışın temelinde, devletin yerli halktan muhacirlerin kesin olarak yerleşmelerine kadar onlara maddî ve fiziksel yardımda bulunmalarını istemesi yatıyordu. Gerçi Babialı daha 1865 yılında, Muhacirin Komisyonu

⁵⁵ H. F. B. Lynch, *a.g.e.*, s. 340; Z. Atılğan, *a.g.e.*, s. 51.

⁵⁶ "Turkey", 1879, no: 10, s. 48. Yerel idarelerin sorun çıkaran Kürt ve Arap unsurların itaat altına alınmasında bölge Çerkesleriyle işbirliği içinde olmasının Çerkeslerle aşiretler arasındaki düşmanlığı körüklediğine bölgede bulunan bir Rus askerî istihbaratçı da dikkat çekmektedir. Bkz.: A. M. Kolyubakin, *Materiali dlya voyenno-statisticheskogo obozreniya Aziatskoy Turtsii* (Asya'daki Türkiye'nin askerî-istatistik tasviri için materyaller), Tiflis 1888, cilt I, kısım 1, s. 80-81.

⁵⁷ F. Burnaby, *a.g.e.*, s. 266-268.

⁵⁸ BOA, İrade, Şura-yı Devlet, no: 896; BDF, vol. XVI, s. 209.

memurlarına gönderdiği yazıda Doğu Anadolu halkının fakir olmasını dikkate alarak yalnız gönüllü yardımları ile yetinmelerini emretse de⁵⁹, gerçekte bu talebe kırsal kesimde pek uyulmuyordu. 1877-1878 yılları arasındaki savaş dönemi ve sonrasında ise bölgede fazla sayıda muhacir toplandığında devlet, köylülere muhacirlerin nakledilmesine ve yerleşmelerine katkıda bulunma zorunluluğu getirmeye mecbur oldu. Örneğin, 1879 yılı hasat zamanından hemen önce devlet, doğu vilayetlerindeki yöneticilere muhacirleri Kars ve Çıldır'dan yeni yerlerine götürebilmek için halktan kira karşılığı hayvan ve arabalarının zorla toplanması talimatını verdi. Üstelik söz konusu yükümlülüğün yerine getirilmesi için öngörülen çok sınırlı ücretler de çoğu zaman köylülere ödenmiyordu⁶⁰. Yabancı konsoloslara göre Çerkes ve diğer muhacirlerin kitlesel akını 1870'li yılların sonu - 1880'li yılların başlarında Doğu ve Orta Anadolu'nun birçok yerinde kıtlık ve benzer felaketlerin başlıca sebebinin oluşturuyordu⁶¹.

Çiftçi halkta hoşnutsuzluğa neden olan diğer önemli faktör, bazı Çerkes muhacirlerin sık sık köy halkının mallarına, zaman zaman ise canlarına kastetmeleriydi. Bu zorbalık eylemlerinin (köy yağmalama, hayvan hırsızlığı, yol kesme vs.) muhacirlerin hatırı sayılır bir kısmı tarafından esasen, yaşayacakları yerlere ilk geldikleri sıralarda işlendiğini ve yeni ortama tutunmalarını engelleyen fiziksel ve maddi koşullardan kaynaklandığını da kaydetmek gerekir. Nitekim Doğu Anadolu'da "Çerkes zorbalığı"nın alenen ortaya çıkması, 1865 yılında Çeçenlerin Diyarbakir ve Halep vilayetlerine yerleştirildikleri zaman⁶² ve 1870'li yılların sonunda Kars Çerkeslerinin güneye nakledilmeleri sırasında⁶³ gerçekleşmişti. Bunun dışındaki dönemlerde, yani muhacirler yerel şartlara uyum sağladıktan ve üretim faaliyetlerine başladıktan sonra, bu tür taşkınlıklar [excesses] büyük ölçüde azalmış ve -her ne kadar yerli halk ve Avrupalı konsolos ve gezginler nazarında çoğu zaman Çerkes muhacirlerle ilgili zorba imajı devam etse de- bu ihtilaflar genellikle kökteşlik belirteleri taşıyan küçük suç topluluklarının eylemleriyle sınırlı kalmıştı⁶⁴. Öyle görünüyor ki yalnız güvenlik ve açlık gibi nedenlerden dolayı varolma mücadelesini yapmak durumunda olan bazı muhacirlerin (örneğin, Res-ül-Ayn'da ve onunla komşu olan Diyarbakir ve Halep vilayetlerinin sınırındaki yerlerde), önemli bir kısmı iskanın ardından uzun yıllar geçmesine rağmen yukarıda ifade edilen suçları işlemeye devam ediyorlardı⁶⁵.

Yönetimin yeni gelenlerin işlerine karışmaması, hatta yasadışı eylemlerine göz yumması⁶⁶ bölgede yeterince etkin olmamanın yanı sıra yeni tebaaların Sultan'a ve Babıali'ye olan bağlılıklarını sarsmama arzusundan ileri geliyordu. Muhacirleri göçebe aşiretlerden koruyacağına dair garanti veremeyen yönetim, bu eylemlere göz yumduğu gibi olayların

⁵⁹ BOA, İrade, Şura-yı Devlet, no: 311.

⁶⁰ "Turkey", 1879, no: 10, s. 199; a.g.d., 1880, no: 4, s. 16-17.

⁶¹ BDFA, vol. VI, s. 372-373.

⁶² BDOA, vol. I, s. 304.

⁶³ "Turkey", 1880, no: 4, s. 17; BDOA, vol. I, s. 98, 519.

⁶⁴ J. McCarthy, a.g.e., s. 56; E. Nolde, *Reise nach Innerarabien, Kurdistan und Armenien*, Braunschweig 1895, s. 252; V. Cuinet, a.g.e., vol. II, s. 653. 1880 yılında Anadolu'da bulunan İngiltere konsoloslu C. Wilson'un: "İşlenen neredeyse her suçtan muhacirlerin sorumlu tutulması çok fazla yaygınlaşmıştı... Çerkeslerin kötü şöhret kazanmasına sebep olan soygunculuk eylemleri isimleri iyi bilinen birkaç meyus insan tarafından ve bu amaçla Çerkes kılığına giren diğer milletlerden olan insanlar tarafından işleniyordu" ["It has been too much the custom to abuse the refugees, and through the blame of nearly every crime committed in the country upon them... The robberies for which the Circassians have acquired an evil reputation have been committed by a few desperate men whose names are well known, and by men of other nationalities who put on for the occasion the Circassian dress."] demesi dikkate değerdir. Bkz.: BDFA, vol. VI, s. 373.

⁶⁵ "Turkey", 1879, no: 10, s. 48, 58-59.

⁶⁶ Mahmut Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, İstanbul 1983, s. 630.

ardından sert inzibati yöntemlere başvurmuyor ve muhacirlerin yerli halkla ilişkilerinin kendileri tarafından düzenlenmesine ses çıkarmıyordu. Örneğin, 1865 yılının sonbaharında bölgeye kısa süre önce gelen Çeçen muhacirleri silahsızlandırma ve sivil halkı onlardan koruma amacıyla gönderilen askeri birlik, muhacirlerle doğrudan sürtüşme içine girmek istemediği için kısa süre sonra geri çekilmişti. Bunun nedeni, Babıali'nin muhacirleri kitlesel olarak bölgeyi terk etmeye itmekten çekinmesi olduğu kadar, onları silahsızlandırmakla olası tehditlere karşı tamamen savunmasız bir duruma düşüreceğinin de farkında olmasıydı⁶⁷.

b- Çerkeslerin Müslüman Olmayan Gruplarla İlişkileri

Muhacirler yerli halkla zaman zaman sorunlar yaşasa da Çerkeslerin Doğu Anadolu vilayetlerine yerleştirilmesine siyasî amaçlı tek tepki millî bilinçleri önceki yıllarda hızla oluşma sürecine giren Ermeni topluluğundan gelmişti. Bu tepki sık sık İstanbul Patrikliği ve Ermeni Milli Meclisi gibi kuruluşların çabalarıyla Ermeni meselesini uluslararası gündeme taşımak için araç olarak kullanılmak istendi.

Ermeni siyasî belgelerinde Kuzey Kafkasyalıların adı "Ermenilere düşman olan unsurlar" arasında ilk defa 1872 yılında Ermeni Milli Meclisi tarafından Babıali'ye verilen dilekçede geçmişti. Bu belgede Osmanlı yönetiminin dikkati Doğu Anadolu'nun büyük kısmındaki Hıristiyan halkın durumuna çekilerek şöyle deniyordu: "Kürtler ve diğer dağlı halklar ki bunların üstüne bir de son dönemde Çerkesler eklendi, yalnız Ermenilere değil, başka halklara da devlet hazinesine de çok büyük zarar veriyorlar". Yerleşik halkı "bu canavarlar"dan korumak için silahlarının toplanılması -veya Hıristiyanlara da dağıtılması- ve bölgeye güvenliği sağlayacak daimi askerî birliklerin yerleştirilmesi teklif ediliyordu⁶⁸. Söz konusu müracaatlar Babıali'den ilgi görmeyince, Ermeni topluluğun liderleri çok geçmeden isteklerini daha ziyade yabancı diplomatik çevrelere yönelterek onların millî davalarına hassas yaklaşımlarını umut etmeye başladılar. Şöyle ki, 1876 yılında Ermeni Patriği tarafından İngiltere Dışişleri Bakanı'na gönderilen yazıda "Türkler, Kürtler ve Avşarlarla bunlara katılmış olan Çerkesler"ın zorbalıklarına katlanmak zorunda kalan Ermenilerin çektiği acılar uzun uzun anlatılmıştı⁶⁹.

Ermeni liderlerin bu yıllardan itibaren "Çerkes rezaletleri" meselesini uluslararası platformda sıkça sömürmeleri, büyük ölçüde 1875-1878 "Doğu Krizi" münasebetiyle Avrupa devletlerinin ilgisini yeniden Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların durumu üzerine yoğunlaştırmalarıyla ilgiliydi. Bu ortam içinde yapılan hesaplara göre, Ermenilerin Kuzey Kafkasyalı muhacirlerden baskı gördüğüne dair iddialar, Avrupalılara 1864 ve sonrasında Balkanlara yerleştirilen Çerkeslerin yerli halkların ulusal bağımsızlık hareketlerine karşı Osmanlı Devleti tarafından bastırıcı unsur olarak kullanılması olgusunu hatırlatmalı ve sonuçta Ermenilerin de bu yıllarda Balkan Hıristiyanlarının elde ettiği uluslararası düzeyde korumayı alabilmesine katkıda bulunmalıydı.

Öte yandan, bu talepler gelecekte Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmaları için uygun bir zemin hazırladığı için, bunlar 1877-1878 savaşının neticelerini şekillendiren uluslararası belgelere de yansımıştı. Nitekim 3 Mart 1878 Ayastefanos Osmanlı-Rus Barış Anlaşması Babıali'ye "Ermenilerin yaşadığı bölgelerde yerel ihtiyaçlar doğrultusunda bir an önce reformlar yapılması ve Kürtlerle Çerkeslere karşı onların güvenliğinin sağlanması" konusunda zorunluluklar getirmişti (madde 16). Bu madde 13 Temmuz 1878 yılında imzalanan Berlin Anlaşması'nda da tekrar yerini bulmuştu, ancak

⁶⁷ BOA, İrade, Dahiliye, no: 37746, 38018; J. McCarthy, *a.g.e.*, s. 56.

⁶⁸ G. Sasuni, *a.g.e.*, s. 96-99.

⁶⁹ E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 191.

Çerkesler bu sefer Ermenilerin güvenliğini tehdit eden etnik gruplar sırasında Kürtlerle yer değiştirip ikincilikten birinciliğe geçirilmişlerdi (madde 61).

1878-1880 yılları arasında Babıali'ye ve yabancı devletlerin temsilcilerine Ermeniler tarafından sunulan ve Doğu Anadolu vilayetlerinin köklü siyasi-idarî reorganizasyonunu öngören bir takım ıslahat tasarılarında Çerkeslerle ilgili hükümler de vardı. Şöyle ki, bu tasarıya göre Kuzey Kafkasyalı muhacirler göçebe Kürtlerle birlikte silahsızlandırılacak ve hedeflenen Ermeni muhtariyetinin idarî organlarında ve inzibat kuvvetlerinde çalışmaları yasaklanacaktı⁷⁰. İstanbul yönetiminin söz konusu maddeyle ilgili hiçbir ciddi adım atmaması ve Ermenilerin bitmeyen şikayetleri, 7 Eylül 1880'de büyük devletlerin toplu bir şekilde Osmanlı hükümetine nota vermesine sebep oldu. Notada "Ermeni vilayetleri"ndeki reformların yetersizliğine dikkat çekilerek, "Çerkes ve Kürt taşkınlıklarına son verilmesi için... istisnaen sert tedbirlerin" ["exceptionally rigorous measures... for putting a stop to the excesses of the Circassians and Kurds"] alınması isteniyordu⁷¹.

Daha sonraki yıllarda Avrupa devletlerinin Osmanlı yönetimine bu konudaki baskıları - aralarındaki anlaşmazlıkların da etkisiyle- hissedilir derecede azalmıştı. 1880'li - 1890'lı yıllarda Babıali'ye 61. madde hükümlerini hayata geçirtmeye yönelik periyodik uyarılar daha çok İngiltere tarafından yapılmıştı. Bu döneme ait diplomatik yazışmaların göze çarpan bir diğer özelliği, İstanbul hükümetine yöneltilen "Çerkes zorbalığı"nın durdurulması ile ilgili taleplerin fiilen ortadan kalkmasıydı⁷². Şüphesiz bu durum sadece Çerkes fobisinin Avrupa resmî çevrelerinde ve kamuoyunda giderek azalmasıyla ilgili olduğu kadar, aynı zamanda Doğu Anadolu'daki Kuzey Kafkasyalıların büyük çoğunluğunun artık kesin olarak üretim faaliyetleriyle meşgul köylülere dönüşmüş olmalarıyla da ilgiliydi.

c-Kuzey Kafkasyalı Göçmen Gruplarının Sosyal Konumu

Kuzey Kafkasyalı göçmenlerin ekonomilerinin temelini, Kafkasya'da olduğu gibi, tarım ve hayvancılık oluşturuyordu. Üstelik bu uğraşlar, muhacirlerin daha etkili ziraî yöntem ve aletleri kullanması sayesinde yerli köylere göre daha başarılı sayılabilirdi⁷³. Muhacirlerin birçok zanaatlarda da -özellikle maden işlenmesiyle ilgili alanlarda- yerli halka daha üstün oldukları bilinmektedir⁷⁴. Ayrıca, aralarında küçük ölçekli ticaretle (hatta bazen kaçakçılıkla) meşgul olan kişilerin sayısının gitgide artması da bazı yazarların dikkatini çekmiştir⁷⁵. Kuzey Kafkasyalıların nispeten gelişmiş üretim şekillerini uygulamaları ve aşiret ağalarından fiilen bağımsız olmaları genellikle onlara komşu Türk, Kürt, Ermeni vs. köylere kıyasla daha yüksek yaşam standardı sağlıyordu⁷⁶, ancak şurası da açıktır ki Doğu Anadolu'daki Çerkeslerin maddi durumu ülkenin batı ve orta bölgelerindeki soydaşlarınınkinden hissedilir derecede kötüydü⁷⁷. Dönemin Avrupalı ve yerli gözlemcilerinin vurguladıkları bir nokta da, Kuzey Kafkasyalıların temizliğe ve mazbutluğa olan düşkünlükleri ve genel olarak "daha medeni" hayat tarzları ile çevredeki gruplardan gözle görülür şekilde ayrışmalarıydı⁷⁸.

⁷⁰ E. Uras, *a.g.e.*, s. 227-232; "Turkey", 1880, no: 4, s. 17-26; *a.g.d.*, 1880, no: 23, s. 250-253.

⁷¹ "Turkey", 1880, no: 23, s. 279.

⁷² Bkz.: *BDOA*, vol. II, III, IV; *B DFA*, vol. XIX, s. 117-135; M. Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia (1877-1897)*, Ankara 2000, s. 82-110.

⁷³ V. Cuinet, *a.g.e.*, vol. II, s. 653; E. Nolde, *a.g.e.*, s. 252; P. A. Andrews, *a.g.e.*, s. 107, 572.

⁷⁴ P.A. Andrews, *a.g.e.*, s. 25, 107.

⁷⁵ A.M. Kolyubakin, *a.g.e.*, s. 165; M. Ş. Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara 1981, s.82.

⁷⁶ F. Burnaby, *a.g.e.*, s. 324-325; H. F. B. Lynch, *a.g.e.*, s. 331, 353; A. M. Kolyubakin, *a.g.e.*, s. 165.

⁷⁷ N. İpek, *a.g.e.*, s. 230.

⁷⁸ *B DFA*, vol. VI, s. 373; H. F. B. Lynch, *a.g.e.*, s. 331-332; F. Burnaby, *a.g.e.*, s. 324-325; M. Ş. Fırat, *a.g.e.*, s. 81.

Yukarıda değinilen hususlardan dolayı doğu vilayetlerdeki Çerkeslerin büyük çoğunluğu, yakın çevreleriyle kültürel ve ekonomik etkileşim oranı sınırlı olan, oldukça kapalı etnik mikro-adacıklar [micro-enclaves] sergiliyorlardı. Kuşkusuz bu bir yandan muhacirlerin Kafkasya'dan getirdikleri sosyo-ekonomik donanımlarının yanı sıra kültür ve dillerinin de korunmasını sağlıyordu⁷⁹. Öte yandan Çerkeslerin bu sosyo-ekonomik ve kültürel 'kendi kendine yeterliliği' ve kendi güvenliğini sağlama pratik ihtiyaçları, aralarında yerel düzeyde aktif birleşme eğilimlerini arttırıyordu. Bu eğilimleri muhacirlerin başlıca yerli topluluklarla "politik" ilişkilerinin karmaşıklığı, yerleşimlerinin çoğunun coğrafi yalıtılmışlığı ve yeni bir yere uyumdaki zorluklar da teşvik ediyordu. Bu durum bölgenin çeşitli kısımlarında tek üst liderlik kurumu ve yardımlaşma mekanizmalarını da içinde barındıran gayri resmi kökteş (Kuzey Kafkasyalı) ortaklıkların oluşmasına [associations] zemin hazırlıyordu. 1877-1878 savaşıdan önceki yıllarda bu tür ilişkiler Kars ve Çıldır Çerkesleri arasında farkedilmekteydi. Ondan sonraki dönemde ise bu cinsten en önemli ortaklık Muş, Bitlis ve Van sancakları dahilinde oluşmuştu; XIX. yüzyılın sonunda sözkonusu sahaya yayılmış 20'den fazla Çeçen, Oset, Dağıstanlı ve Adıge köyünü içine alan bu birliğin başında, hükmü daha çok manevî otoritesine dayanan ve yörede sivil memurluk da yapmış olan bir zat bulunuyordu⁸⁰.

Çerkeslerin Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmında hakim olan geleneksel etno-sosyal düzene uyum sağlama konusunda çektikleri ciddi güçlükler, onları doğal olarak vilayet ve sancak merkezlerindeki sivil ve resmi kuruluşlarla azami derecede sıkı temaslar kurmaya, sık sık da bu organlarda görev almaya itiyordu⁸¹. Ne var ki, merkezî ve yerel Osmanlı yönetimlerinin muhacirlere karşı güttüğü -genellikle himayekâr- siyaset onların yeni ortamla uyuşma zorluklarını kısmen hafifletebiliyordu, ancak bölgedeki güvenlik sorunu, memurların birçoğunun yolsuzluklara düşkünlüğü ve yetersizliği gibi nedenler bu siyasetin kıymetini büyük ölçüde azaltıyordu. Gerçekte ise doğu vilayetlerine yerleştirilen Kuzey Kafkasyalı grupların çoğunluğunun kaderi, gayet elverişsiz politik, sosyo-ekonomik ve bazen de doğal şartlar altında kendi başlarına sürdürülen varolma savaşının başarılı sayılabilecek birer örneğini oluşturuyordu. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında bölgeyi ziyaret eden bazı gezginlerin, Çerkesler arasında Kafkasya'dan göç ettiklerine dair pişmanlık duygularının oldukça yaygın olduğunu ve aslında birçoğunun geri dönmek istediğini kaydetmeleri⁸² de bu yüzden hiç de şaşırtıcı değildir.

Sonuç olarak, Kırım Savaşı'nda(1853-56) tarafsız kalarak Rusya'nın yenilgisine katkıda bulunduğu düşünülen Kuzey Kafkasya halklarına karşı savaştan hemen sonra başlatılan itaat altına alma sürecinin tetiklediği göçlerde, makaleye konu yapılan bölge özellikle karayoluyla gelen göçmenlere evsahipliği yapmaya başlamış, ilk kalabalık göçmen grubu -3.000 civarında- 1860 yılında Sarıkamış bölgesine iskan edilmiştir. 1861-62 yıllarında daha hızlı bir ivme kazanan göçte Babiali, Doğu Anadolu'ya yönelik bazı iskan teşebbüslerinde bulunmakla birlikte, gerek muhacirlerin bölgeye gitme konusundaki isteksizlikleri gerek kapsamlı bir göçü organize edecek insani ve maddi olanaklara sahip olmaması yüzünden ciddi bir başarı gösterememiştir(6-8.000 dolayında göçmen). Toplu göç döneminde ise(1864 ve sonrası) Çerkeslerin genellikle Balkanlara ve Orta ve Batı Anadolu'ya yönlendirilmesi nedeniyle sadece 5-6.000 Çeçen ailenin Diyarbekir vilayetine iskanı sağlanabilmiş, bu iskandan sonra bu bölge yaklaşık 10 yıl ciddi bir iskana sahne olmamıştır.

⁷⁹ A.M. Kolyubakin, *a.g.e.*, s. 163-164.

⁸⁰ H.F. B. Lynch, *a.g.e.*, s. 340.

⁸¹ M.Ş. Fırat, *a.g.e.*, s. 81-82; V. Cuinet, *a.g.e.*, vol. II, s. 491, 653.

⁸² E.Node, *a.g.e.*, s. 252-253; A. M. Kolyubakin, *a.g.e.*, s. 160-161.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Balkanlardan ayrılmak zorunda bırakılan diğer Osmanlı tebaasıyla birlikte bu bölgeye tekrar yoğun bir Kuzey Kafkasyalı göçü başlamış; fakat göçmenlerin daha cazip olan Sarıkamış ve çevresine gitme isteklerine set çeken Rus işgali yüzünden yine ciddi bir iskan yapılamadığı gibi, Kars'a yerleşenler de işgal yüzünden bölgeyi terk etmişlerdir. Berlin Kongresi'nden sonra Avrupa diplomasisinin ilgisinin doğu vilayetlerinde yaşayan Hıristiyanların üzerinde yoğunlaşması Babıali'ye, yerli halk arasında Müslümanların sayısını arttırmak ve bölgedeki otoritesini güçlendirmek konusunda tekrar göçmenlere müracaat etmeyi zorunlu hale getirmişse de, bu dönemde de bölgeye yönelik iskan projelerini istediği çap ve şekilde hayata geçiremediği anlaşılmaktadır. Zira göçmenlerin bölgeye gitme konusundaki isteksizlikleri, Rusya'nın sınıra yakın yerlerde göçmen iskanına karşı çıkması, Ermenilerin bu göçü kendi hedeflerini kesintiye uğratacak bir süreç olarak algılayıp uluslar arası gündeme taşımaları ve yine devletin bu toplu iskanı gerçekleştirecek maddi olanaklardan yoksun bulunması, bölgeye göçmen yerleştirilmesi planlarını ciddi şekilde akamete uğratmıştır. Ancak tüm olumsuzluklara rağmen 40-45.000 kişi dolayında Kuzey Kafkasyalının yerleştirildiği bazı mahaller çerçevesinde Çerkeslerin, Osmanlı yönetiminin önünde duran bir takım stratejik meselelerin, örneğin sahipsiz toprakların tarım için kullanılması, göçebe aşiretlerin başıbozukluğunun sınırlandırılması ve Müslüman unsurun sayıca Hıristiyanlardan üstünlüğünün pekiştirilmesi gibi dönem sorunlarına katkıda bulduklarına da kuşku yoktur⁸³.

(**NOT:** Journal of Asian History, 4011(2006), pp.80-103 'de İngilizcesi yayınlanmıştır.)

⁸³ K.H. Karpat, *Ottoman Population (1830-1914)*, Madison 1985, s.54,57.